

INDIVIDUAL SHAXS XUSUSIYATLARI VA DINDORLIK O‘RTASIDAGI ALOQADORLIK

Ibragimov Jaxongir Mansur o‘g‘li

[O‘zbekiston xalqar islomshunoslik akademiyasi, mustaqil izlanuvchi,
jahonij1994@gmail.com]

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20623486>

Annotatsiya. Ushbu maqolada individual shaxs xususiyatlari – Big Five (Katta beshlik) va HEXACO modellari – bilan dindorlik o‘rtasidagi aloqadorlikni o‘rganishga qaratilgan empirik tadqiqotlar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tahlil natijalari hamkorlik (agreeableness) va vijdonlilik (conscientiousness) xususiyatlari dindorlik bilan izchil ijobiy aloqadorlikka ega ekanligini, HEXACO modelidagi rostgo‘ylik-kamtarlik (honesty-humility) omili esa eng kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi xususiyatlardan biri ekanligini ko‘rsatadi. Tajribaga ochiqlik xususiyatining dindorlik bilan aloqasi esa murakkab va madaniy kontekstga bog‘liq ekanligi atroflicha muhokama etilgan.

Kalit so‘zlar: dindorlik, din psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, shaxs xususiyatlari, Big Five, HEXACO, hamkorlik, vijdonlilik, rostgo‘ylik-kamtarlik, tizimli tahlil.

Kirish

Diniy e‘tiqodning psixologik tabiatini tushunish din psixologiyasining markaziy masalalaridan biridir. Bugungi kunga qadar inson nega e‘tiqod qiladi, shaxs xususiyatlarining qaysilari dindorlik bilan bog‘liq va bu aloqalar madaniyatlar bo‘ylab qanchalik barqaror degan savollar ko‘plab tadqiqotlarga turtki bo‘lgan. Bu masalani o‘rganishda asosan individual shaxs xususiyatlarini o‘lchovchi ikki yetakchi model qo‘llaniladi. Big Five (Katta beshlik) modeli shaxsni beshta keng o‘lchov orqali tavsiflaydi: ekstroversiya, neyrotizm, hamkorlik, vijdonlilik va tajribaga ochiqlik¹. HEXACO modeli esa bularga oltinchi omil – rostgo‘ylik-kamtarlik (honesty-humility) xususiyatini qo‘shadi va emotsionallik hamda hamkorlik shkalalarini qayta taqsimlaydi.

Nazariy jihatdan, dindorlikni individual shaxs xususiyatlarining madaniy moslashuvi (cultural adaptation) sifatida ko‘rish mumkin: ya‘ni dindorlik mustaqil bir xususiyat emas, balki ma‘lum xususiyatlar majmuasining muayyan madaniy muhitda namoyon bo‘lish shaklidir². Bu yondashuv nima uchun bir xil xususiyatlar turli madaniyatlarda dindorlik bilan turlicha bog‘lanishini tushuntirishga yordam beradi. Mazkur tezisning maqsadi ushbu ikki model doirasidagi qaysi xususiyatlar dindorlik bilan izchil aloqadorlikka ega ekanligini umumlashtirish va bu aloqalarning madaniy kontekstga bog‘liqligini baholashdan iborat.

Hamkorlik va vijdonlilik. Tahlil qilingan tadqiqotlar orasida eng izchil topilmalar hamkorlik va vijdonlilik shkalalariga tegishli. Turli madaniyat vakillari ishtirokidagi keng miqyosli xalqaro tadqiqotlar hamkorlikning dindorlik bilan ijobiy bog‘liqligini tasdiqlaydi³. Buning asosiy sababi diniy an‘analar ko‘pincha hamdardlik, hamkorlik va boshqalarga g‘amxo‘rlik kabi prosotsial

¹ Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual. Psychological Assessment Resources.

² Saroglou, V. (2010). Religiousness as a cultural adaptation of basic traits: A Five-Factor Model perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 108–125.

³ Gebauer, J. E., Bleidorn, W., Gosling, S. D., Rentfrow, P. J., Lamb, M. E., & Potter, J. (2014). Cross-cultural variations in Big Five relationships with religiosity: A sociocultural motives perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(6), 1064–1091.

xulq-atvorni rag‘batlantirishidir⁴. Meta-analitik darajadagi umumlashtirishlar ham bu ikki xususiyat – hamkorlik va vijdonlilik – dindorlik bilan eng barqaror bog‘langan o‘lchovlar ekanligini ko‘rsatadi, garchi effekt kattaligi odatda kichik yoki o‘rtacha darajada bo‘lsa-da.

Vijdonlilik diniy ishtirokni bashorat qiluvchi izchil omillardan biridir, chunki dindorlik ko‘pincha xulq-atvorni tartibga solish hamda axloqiy me‘yorlarga rioya qilishni talab qiladi⁵. Bu aloqadorlik shaxsning o‘z-o‘zini nazorat qilish qobiliyati bilan ham bevosita bog‘liq: din va o‘z-o‘zini tartibga solish o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilgan tadqiqotlar dindorlik vijdonlilik orqali ifodalanadigan intizom va maqsadga yo‘naltirilganlikni kuchaytirishini ko‘rsatadi⁶.

Ekstroversiya, ochiqlik va neyrotizm. Ekstroversiya bilan dindorlik o‘rtasida ijobiy, ammo nisbatan zaif aloqadorlik kuzatiladi – ayniqsa diniy tamoyillar jamoaviy ishtirok va o‘zaro ijtimoiy aloqalarni talab qiladigan kontekstlarda⁷. Bu shuni anglatadiki, ekstroversiyaning roli dindorlikning ijtimoiy-jamoaviy o‘lchovi bilan bog‘liq bo‘lib, shaxsiy yoki ichki diniy tajriba bilan kamroq aloqadordir.

Tajribaga ochiqlik xususiyatining dindorlik bilan aloqasi eng murakkab va kontekstga bog‘liq bo‘lib chiqdi. Ba‘zi tadqiqotlar zaif salbiy aloqadorlikni ko‘rsatsa, boshqalarida bu aloqa ma‘naviylik (spirituality) o‘lchovi bilan ijobiy bo‘lishi mumkin⁸. Bu natijalar ochiqlikning dindorlikning institutsional jihati (an‘anaviy diniy e‘tiqod) bilan salbiy, ammo ma‘naviy-izlanuvchanlik jihati bilan ijobiy bog‘lanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ya‘ni, ochiqligi yuqori shaxslar an‘anaviy diniy doktrinalarni qabul qilishga kamroq moyil bo‘lsa-da, shaxsiy ma‘naviy izlanishga ko‘proq ochiq bo‘lishi mumkin.

Neyrotizm bilan aloqadorlik aralash xarakterga ega. Yuqori neyrotizmga ega shaxslarda, ular dindor bo‘lsa ham, diniy va ma‘naviy ziddiyatlar (religious and spiritual struggles) soni ko‘proq bo‘lishi aniqlangan⁹. Bu hissiy jihatdan beqaror shaxslar uchun din ham qo‘llab-quvvatlash manbai, ham ichki ziddiyat manbai bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi – ya‘ni dindorlikning miqdori emas, balki uning sifati va shaxsga integratsiyalashuv darajasi muhim ahamiyat kasb etadi.

HEXACO modeli va rostgo‘ylik-kamtarlik omili. HEXACO modeliga asoslangan madaniyatlararo tadqiqotlar rostgo‘ylik-kamtarlik dindorlik bilan eng kuchli ijobiy aloqadorlikka ega xususiyat ekanligini ko‘rsatadi¹⁰. Bunga diniy an‘analarda samimiylilik, kamtarlik, halollik va axloqiy nazoratning rag‘batlantirilishi ehtimoliy sabab sifatida keltiriladi. Bu omil Big Five

⁴ Saroglou, V., & Jaspard, J.-M. (2000). Personality and Religion. *Archive for the Psychology of Religion*, 23, 41–70.

⁵ Furnham, A., & Fenton-O’Creevy, M. (2024). Religiousness and the Big Five factors in a large British sample. *Mental Health, Religion & Culture*, 27(7), 674–683.

⁶ McCullough, M. E., & Willoughby, B. L. B. (2009). Religion, self-regulation, and self-control: Associations, explanations, and implications. *Psychological Bulletin*, 135(1), 69–93.

⁷ Lace, J. W., Evans, L. N., Merz, Z. C., et al. (2020). Five-Factor Model personality traits and self-classified religiousness and spirituality. *Journal of Religion and Health*, 59, 1344–1369.

⁸ Joshanloo, M. (2023). Within-person associations between Big Five traits and religiosity. *Personality and Individual Differences*, 200, 111912.

⁹ Wilt, J. A., Grubbs, J. B., Pargament, K. I., & Exline, J. J. (2017). Religious and spiritual struggles, past and present: Relations to the Big Five and well-being. *International Journal for the Psychology of Religion*, 27, 51–64.

¹⁰ Ashton, M. C., & Lee, K. (2020). A review of personality/religiousness associations. *Current Opinion in Psychology*, 40, 51–55.

modelida to'liq qamrab olinmagan dispersiyani tushuntiradi, ya'ni HEXACO modeli din psixologiyasi tadqiqotlarida qo'shimcha tushuntiruvchi qiymatga ega.

Emotsionallik o'lchovi bilan ham zaifroq, ammo ijobiy aloqadorlik aniqlangan, ayniqsa din hissiy xavfsizlik resursi bo'lib xizmat qilgan va qiyinchiliklarni yengishga yordam bergan holatlarda ijobiy ta'sir yorqinroq namoyon bo'lgan¹¹. Umumiy qilib aytadigan bo'lsak, HEXACO modeli dindorlikning axloqiy mohiyatini Big Five modeliga qaraganda aniqroq aks ettiradi, chunki u aynan halollik va kamtarlik kabi axloqiy jihatlarni alohida omil sifatida ajratib ko'rsatadi.

Xulosa

Umuman olganda, tahlil individual shaxs xususiyatlari bilan dindorlik o'rtasidagi aloqadorlik tasodifiy emasligini, balki asosan axloqiy qarashlar va o'z-o'zini nazorat qilish bilan bog'liq xususiyatlarda – hamkorlik, vijdonlilik va rostgo'ylik-kamtarlikda namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Bu uchta xususiyat birgalikda dindorlikning axloqiy-tartibga soluvchi mohiyatini aks ettiradi.

Shu bilan birga, aniqlangan aloqalar madaniyat va dinlardagi farqlar vositasida turlicha namoyon bo'ladi¹². Diniy jihatdan bir xil bo'lgan jamiyatlarda dindorlik bilan shaxs xususiyatlari o'rtasidagi aloqalar diniy jihatdan rang-barang jamiyatlardagidan farq qilishi mumkin. Bu esa topilmalarni bir madaniyatdan boshqasiga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirib bo'lmasligini va O'zbekiston kabi musulmon aholisi ko'pchilikni tashkil qiluvchi kontekstlarda HEXACO modelidan foydalangan holda mustaqil empirik tadqiqotlar o'tkazish zarurligini anglatadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual. Psychological Assessment Resources.
2. Saroglou, V. (2010). Religiousness as a cultural adaptation of basic traits: A Five-Factor Model perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 108–125.
3. Gebauer, J. E., Bleidorn, W., Gosling, S. D., Rentfrow, P. J., Lamb, M. E., & Potter, J. (2014). Cross-cultural variations in Big Five relationships with religiosity: A sociocultural motives perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(6), 1064–1091.
4. Saroglou, V., & Jaspard, J.-M. (2000). Personality and Religion. *Archive for the Psychology of Religion*, 23, 41–70.
5. Furnham, A., & Fenton-O'Creevy, M. (2024). Religiousness and the Big Five factors in a large British sample. *Mental Health, Religion & Culture*, 27(7), 674–683.
6. McCullough, M. E., & Willoughby, B. L. B. (2009). Religion, self-regulation, and self-control: Associations, explanations, and implications. *Psychological Bulletin*, 135(1), 69–93.
7. Lace, J. W., Evans, L. N., Merz, Z. C., et al. (2020). Five-Factor Model personality traits and self-classified religiousness and spirituality. *Journal of Religion and Health*, 59, 1344–1369.
8. Joshanloo, M. (2023). Within-person associations between Big Five traits and religiosity. *Personality and Individual Differences*, 200, 111912.

¹¹ Aghababaei, N., Błachnio, A., Arji, M., Chiniforoushan, M., & Mohammadtabar, S. (2015). [HEXACO va dindorlik]. *Polish Psychological Bulletin*, 46(3), 460–468.

¹² Baranski, E., Gardiner, G., Shaman, N., Shagan, J., Lee, D., & Funder, D. (2024). Personality and conceptions of religiosity across the world's religions. *Journal of Research in Personality*, 110, 104496.

9. Wilt, J. A., Grubbs, J. B., Pargament, K. I., & Exline, J. J. (2017). Religious and spiritual struggles, past and present: Relations to the Big Five and well-being. *International Journal for the Psychology of Religion*, 27, 51–64.
10. Ashton, M. C., & Lee, K. (2020). A review of personality/religiousness associations. *Current Opinion in Psychology*, 40, 51–55.
11. Aghababaei, N., Błachnio, A., Arji, M., Chiniforoushan, M., & Mohammadtabar, S. (2015). [HEXACO va dindorlik]. *Polish Psychological Bulletin*, 46(3), 460–468.
12. Baranski, E., Gardiner, G., Shaman, N., Shagan, J., Lee, D., & Funder, D. (2024). Personality and conceptions of religiosity across the world's religions. *Journal of Research in Personality*, 110, 104496.